

Nikola Lakobrija¹

UDC 343.811
Pregledni rad
Primljen: 28. 04. 2021.
Prihvaćen: 29. 05. 2021.

RAĐANJE ZATVORA – EVOLUCIJA IDEJE

SAŽETAK: Ne postoji društvo bez normi, kao što ne postoje norme koje se ne krše. Reakcija društva na kršenje osnovnih normi na kojima ono samo počiva u velikoj meri zavisi od epohe, odnosno od vrednosnog jezgra na kome je društvo utemeljeno. Zatvaranje postoji oduvek, ali se kroz istoriju drastično menjalo. Od zatvaranja bez svrhe i smisla, uz muke i patnju, do savremenih oblika lišenja slobode i savremenih zatvora. Sa idejnom revolucijom, menja se i vrednosna osnova društva, a samim tim i sve one norme koje iz takvih vrednosti proističu. Percepcija kazni i očekivanja od njih menjaju se, te se od XVIII i XIX veka razvija nova koncepcija zatvora kao ustanove kontrole, popravljanja, odnosno resocijalizacije. Zatvor postepeno prestaje da bude pakao na zemlji i postaje instrument uticaja društva na one koji se drznu da društvene norme krše. Ovaj rad prati tu evoluciju, to jest razvoj zatvora i ideje zatvaranja, od rupa i laguma, do savremenih kazneno-popravnih zavoda.

KLJUČNE REČI: kazna lišenja slobode, kazneno izvršno pravo, penologija, lišenje slobode, krivične sankcije.

¹ Asistent, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Bulevar oslobođenja 76, lakobrija93@gmail.com

1. UVOD

Od kada postoji društvo kao organizovana zajednica ljudi koja zajednički obavlja određene poslove, postoje i norme koje takav zajednički život omogućavaju ili, u najmanju ruku, olakšavaju. Takvim osnovnim normama društvo teži da obezbedi zaštitu. Primarni način podrazumeva da kroz proces socijalizacije pojedinci prihvate društvena pravila kao ispravna i korisna, te da se dobrovoljno ponašaju u skladu sa njima. Pojedinaac postaje član društva koje ima svoju kulturu, svoja pravila, svoje vrednosti i ideje koje se na njega prenose upravo kroz proces socijalizacije (Avramović & Stanimirović, 2016). „Pounutrašljenje zahteva konkretne društvene zajednice je glavni cilj socijalizacije“ (Marjanović & Markov, 2011, str. 224). Takav proces je neizmerno složen, a njegovi ishodi su sve osim izvesni. Jedna od glavnih posledica neuspele socijalizacije predstavlja upravo nepoštovanje društvenih normi, kroz razne oblike i obrasce ponašanja koji bivaju okarakterisani kao devijantni (Bošković, 2012). Za takva ponašanja svako društvo propisuje odgovarajuće sankcije, s tim da što je norma za društvo važnija, odnosno što je vrednost koja se štiti značajnija, to će i sankcija biti stroža (Radoman, 2016).

Osnovni predmet ovog rada jeste analiza razvoja jednog specifičnog načina reagovanja društva na navedene pojave. Konkretnije rečeno – sama ideja zatvora i zatvaranja. Kazna lišenja slobode u svojoj savremenoj i masovno zastupljenoj formi nastaje relativno kasno, tek krajem XVIII i početkom XIX veka. Međutim, zatvaranje pojedinaca na kraće ili duže vreme, samostalno ili uz neke druge mere, postoji od početka ljudske istorije. Ideja zatvaranja nije nova, ali je put od tamničenja i okova do resocijalizacije kao savremenog cilja kazne zatvora, veoma složen. Paralelo sa ovim procesom tekla je i promena svesti o svrsi i suštini koju kazna treba da ostvaruje (Lakobrija, 2020).

Pretpostavka od koje ovaj rad polazi jeste ta da je nastanak zatvora kao ustanove neodvojivo skopčan sa prodiranjem pozitivizma u nauku i filozofiju, kao i sa snaženjem prirodnopravnih teorija uopšte. Kakav je značaj sa jedne strane retributivizma, a sa druge ideja racionalizma i utilitarizma u kaznenoj politici za nastanak kazne zatvora? Ovo su pitanja na koja će ovaj rad pokušati da odgovori.

2. NASTANAK ZATVORA

Zatvor i kazna lišenja slobode u savremenom smislu te reči ulaze u penološku praksu pre oko dvesta godina. To, naravno, ne znači da u prethodnom vremenu nije bilo raznih oblika zatvaranja lica koja su kršila društvene norme, samostalno ili u kombinaciji sa nekim drugim merama.

2.1. Zatvaranje pre zatvora

Zatvori, u savremenom smislu te reči, javljaju se relativno skoro. Zatvor kao ustanova uticaja koja treba da ostvari ciljeve odvajanja, raspoređivanja, vezivanja jedinki za određeno mesto, njihovog iskorišćavanja kao i nadzora i kontrole, nastala je znatno pre pojave kazne lišenja slobode kao osnovne kazne (Fuko, 1997, str. 223).

Prvi izvori koji nam govore o zatvaranju datiraju iz 2050–1786 p. n. e. iz Egipta (Stevanović, 2012). O raznim oblicima zatvaranja može biti reči i u ostalim državama starog veka poput: Vavilona, Persije, Grčke, Izraela, Rima, ali i Kine i Indije (Nikolić & Kron, 2011).

Između starog i srednjeg veka ne postoje suštinske razlike kada je zatvaranje u pitanju. U oba slučaja ono po pravilu nije predstavljalo samu kaznu, već meru koja treba da obezbedi zadržavanje lica, odnosno njegovo čuvanje ili eventualno „korekciju“ (Bosworth, J. [ed.] 2005). Takvo zatvaranje imalo je za cilj da spreči beg lica dok se nad njim ne izvrši smrtna ili neka druga kazna, dok ne vrati dug ili dok se ne odluči o njegovoj sudbini. Jednom rečju, bilo je potrebno da se obezbedi dostupnost tela kao osnovnog objekta kazne. U Srbiji je zatvaranje, kao mera za obezbeđivanje prisustva lica radi izvršavanja telesne kazne (a koja je izvršavana u obrocima, svaki dan pomalo), opstalo sve do XIX veka.

Ovakva zatvaranja su vršena po raznim mestima koja su za to bila pogodna, odnosno dostupna: lagumima, rupama, bunarima, pećinama, tamnicama, starim zamkovima, manastirima i ostalim ograđenim prostorijama koje onemogućavaju bekstvo. Kvalitet prostora, u smislu njegove pogodnosti za zdrav i human boravak, nije bio od značaja.

U periodu od XV do XVII veka dolazi do prvih značajnijih (ali ne i suštinskih) promena u praksi zatvaranja (Nikolić & Kron, 2011).

Kao posledica razvoja gradova i migracija sa sela, dolazi do pojave velikog broja skitnica, prosjaka, besposličara, vagabunda i sličnih lica koja predstavljaju opasnost po uspostavljeni red i poredak. Za razliku od Henrija VIII, koji je ovaj problem pokušao da reši tako što je naredio da se obesi 72.000 vagabunda (Radoman, 2016, str. 34), njegov naslednik Edvard VI donirao je Brajdvel, palatu svoga oca, u svrhu „čuvanja i popravljanja“ moralno hendikepiranih osoba (Roth, 2006, str. 44). Na taj način (1553. godine) dolazi do nastanka prvog zatvora, iako još ne u savremenom smislu te reči. U narednim decenijama i vekovima, „brajdvovski zavodi“ se šire po celoj Engleskoj. Međutim, ovde nije bilo reči o ustanovama u kojima je izvršavana kazna zatvora, to jest u koja su slata lica koja su izvršila teža krivična dela. U ovakvim zavodima (popravnim domovima, popravištima, radionicama) čuvane su skitnice, prosjaci i sitni kriminalci koji nisu imali sredstava za život. Da bi bili sprečeni u krađi i ostalim sitnim zlodelima, zatvarani su u ovakve ustanove gde su bili primoravani na rad kako bi na taj način sami sebe izdržavali. Kao što se može videti, ovakvi zavodi više liče na kampove sa prinudnim radom, a manje na zatvore u savremenom smislu te reči. Ideja ovakvih zavoda širila se i u kontinentalnoj Evropi, gde je izrodila niz sličnih ustanova. Za ostala lica, zatvaranje je ostalo nepromenjeno – tamničenje u neuslovnim prostorijama, ali u već navedenom smislu pogodnim.

U narednim vekovima dolazi do pojave zatvora u smislu za potrebe zatvaranja izgrađenih ili prilagođenih objekata (Nikolić & Kron, 2011): Amsterdam (1659), Libek, Bern i Dancig (1697), Hamburg (sredina XVIII veka). Valja napomenuti i Zavod Svetog Mihajla u Rimu (1703), popravni dom u Milanu (1759) i popravni dom u Holandiji (1775) koji su bili predviđeni za „čuvanje i vaspitavanje“ omladine sklone delinkventnom ponašanju i kriminalu. Prvi zatvor u Severnoj Americi datira iz 1773. godine (Burlingame, 2012, str. 9).

2.1.1. Uslovi u predmodernim ustanovama zatvaranja

Ukoliko je nesporno da su uslovi boravka u velikom broju savremenih zatvora XXI veka nehumani, a po zatvorenika štetni, može se postaviti pitanje kakvi su uslovi boravka postojali u trenutku nastanka ovih ustanova.

Najkompletniji pregled stanja u evropskim zatvorima s kraja XVIII veka daje nam Džon Hauard u svom radu „Stanje u zatvorima“ (Hauard, 2015), čije prvo izdanje datira iz 1777. godine. Kao što je već rečeno, kazna zatvora kao takva nije postojala, a zatvaranje je primenjivano gotovo isključivo na dužnike, prosjake, besposličare, beskućnike i slična lica, dok su za teža kažnjiva dela, smrtna i telesna kazna (uz kaznu deportacije/transportovanja koja je postojala u kolonijalnim silama zapadne i severne Evrope) i dalje bile osnovne. Tako od 4084 zatvorenika u Engleskoj 1776. godine u kategoriju dužnika spada čak 2437 ili skoro 60% ukupne zatvorske populacije u zemlji (Hauard, 2015).

Ustanove zatvaranja ovog perioda bile su relativno male u poređenju sa današnjim. Najveći zatvori onog vremena, poput zatvora u Napulju, Veneciji, na prostoru današnje Holandije, u Portugalu ili Španiji, nisu brojali više od 500 do 1000 zatvorenika (Hauard, 2015), za razliku od savremenih zatvora za koje nije retko da čuvaju po više hiljada, pa i desetine hiljada lica (npr. zatvor u Los Anđelesu). Ono što je još specifično jeste odsustvo bilo kakve centralizacije i organizacije ovih ustanova. Dok su neke bile pod kontrolom države, druge su osnivali gradovi, okruzi, šire ili uže zajednice shodno sopstvenim potrebama i mogućnostima, kao i kaznenoj politici i filozofiji.

Stanje u ustanovama zatvaranja s kraja XVIII veka može se opisati samo kao katastrofalno. To su mesta na kojima su: „u istom jadu, hladnoći, gladi preživljavali i umirali nevini i krivci, muškarci i devojčice, žene i dečaci“ (Hauard, 2015, str. 7). Oni koje je zadesila nesreća da završe u ovakvim ustanovama često su imali goru sudbinu od roba. Robovlasniku je u interesu da svoju imovinu čuva kako bi je što duže iskorišćavao. Zatvorenik nije bio potreban nikome, njega niko nije štitio, o njemu niko nije brinuo. Jedina pažnja koja je ka njemu bila usmerena jeste pažnja drugih zatvorenika i tamničara koji su u njemu videli izvor profita, zabave ili i jednog i drugog.

Ljudi koji su ulazili u ustanove zatvaranja kao zdravi i snažni, ako su uopšte uspevali da ustanovu napuste, izlazili su bolesni, oronuli i propali. Bivši zatvorenici su postajali prosjaci i beskućnici, često sakate i moralno posrnule osobe (ukoliko sve to već nisu i bili), koje kao takve nisu mogle da pronađu svoje mesto u „poštenom“ društvu, te su povratak u zatvor ili pak teže kazne bili izvesni.

U mnogim slučajevima su štale i obori za svinje održavani bolje nego zatvori. Od stoke seljak ima koristi, dok od zatvorenika koristi nema niko, osim eventualno čuvara i drugih zatvorenika. U ovakvim od boga zaboravljenim mestima, boravilo je i po 10–12 ljudi, na 10 kvadratnih metara po 24 časa dnevno. Bez prozora, svežeg vazduha, u totalnom ili polu mraku, bez tekuće ili bilo kakve druge vode, bez toaleta, a često i bez elementarne odeće, obuće, kreveta ili bilo kakvog drugog nameštaja. Kada govorimo o toaletu, mislimo na bilo kakve pogodne prostorije za vršenje nužde, poljski toalet ili bilo kakvu drugu mogućnost obavljanja nužde van same prostorije u kojima zatvorenici borave.

U ovakvim uslovima zaraza je vladala. Džon Hauard, koji je tokom svog života prešao skoro 70.000 km prilikom obilaženja zatvora u Evropi, beleži da nije nimalo retka pojava da čuvari nevoljno odlaze u pojedine delove zatvora, kako zbog nesnosnog smrada, tako i zbog straha od bolesti. Čak se i on sam prilikom obilaska jednog takvog dela zatvora teško razboleo, uprkos brojnim merama predostrožnosti i prevencije (npr. prao je odeću odmah po izlasku iz zatvora, dok je preko nosa držao maramicu natopljenu sirćetom, kako zbog smrada tako i zbog bolesti, uz izbegavanje bilo kakvog fizičkog kontakta.).

U nekim zatvorima, kao i u pojedinim popravnim domovima (brajdvelskim zavodima), situacija je bila nešto bolja. S obzirom da je ovde često bilo reči o dužnicima i sitnim lopovima, njih nije bilo potrebno zatvarati u tamnice i slične prostorije. Međutim, i ovde su uslovi bili katastrofalni. Ove ustanove su bile pretrpane. Na istom mestu su se nalazili i mladi i stari, i muškarci i žene, deca i povratnici, primarni prekršioc, ali i ludaci. Hrana i piće im često nisu bili dostupni besplatno, već se od njih očekivalo da ih od čuvara kupe. A do nešto malo novca moglo se doći samo kroz težak rad, često u okovima. U ovakvim ustanovama kocka i alkohol nisu bili retki, po pravilu u režiji čuvara. Neredi, svađe, tuče, maltretiranja, iznude nisu predstavljali retkost, dok čuvari nisu imali poseban interes niti obavezu da se o redu i disciplini posebno brinu.

Čuvari često nisu dobijali platu, već su zarađivali od tzv. honorara. Mesto čuvara je često bilo prodavano ili iznajmljivano od države, da bi onda čuvari, iskorišćavajući zatvorenike, vraćali ono što su na njihovo „čuvanje“ potrošili. Suštinski, jedina obaveza koju su čuvari imali

jeste ta da spreče bekstvo. Od zatvorenika su naplaćivali štošta – od toga da se prilikom samog ulaska od njega traži da plati određenu taksu, do toga da se naplaćuju boravak, hrana, voda, slamarica za spavanje (ako je uopšte ima), troškovi prevoza na suđenje, troškovi žalbi, konsultovanja sa lekarom/apotekarom (ako neka vrsta zdravstvene zaštite uopšte postoji), cena poseta, iznajmljivanje odeće, nameštaja, ali i jednokratna taksa za izlazak iz zatvora. Ako na sve ovo dodamo i dug zbog kojeg je neko i završio u zatvoru (dužnički zatvor), kao i kamatu, ta cifra može znatno da poraste. Ukoliko zatvorenik nema sopstvenih sredstava da plati sve navedene troškove, dug i kamatu, niti to može da učini neko u njegovo ime, jedino što mu ostaje jeste da teškim radom u okviru ustanove zaradi dovoljno kako bi sve to pokrio. I kada kaznu izdrži ili ako se utvrdi da je nevin, te da je tu bez osnova, iz zatvora neće izaći sve dok ne podmiri troškove svog boravka u njemu. Sve to dodatno komplikuju prodaja alkohola i kockanje koji su u zatvoru bili uobičajeni, pa i dozvoljeni. Stanje u zatvorima ovog perioda odstupa, u svakom smislu, drastično od zatvora kako ih mi shvatamo danas u XXI veku (više o tome: Rusche, Kirchheimer, 1994).

Na sve ovo treba dodati i to da se na suđenja često čekalo mesecima, a negde čak i celu godinu. Čak i ukoliko bi optuženik bio oslobođen, vreme koje bi proveo u ovakvoj ustanovi i sva ona fizička, duhovna, ali i materijalna šteta ostali bi nenadoknađeni.

Opisano stanje nije bilo svuda isto. Postojale su razlike kako od države do države, tako i od zatvora do zatvora u istom gradu. Pravilnost koja se može uočiti jeste da je u velikim silama onovremene Evrope, poput Engleske, Francuske, nemačkih država ili Rusije, stanje znatno gore nego u manjim (ali veoma bogatim) državama poput Holandije, Belgije, Lihtenštajna ili Švajcarske. Ali razlike, iako su postojale, nisu bile suštinske. U zatvor se lako ulazilo, iz njega se teško izlazilo. Zdravstvena i svaka štetnost boravka u ustanovi zatvaranja bila je notorna.

Navedeno stanje predstavlja doslednu i isključivu primenu principa retributivizma u praksi. Društvo ne interesuju posledice kažnjavanja. Država je tu da održi red i poredak, da propiše pravila i da kako zna i ume obezbedi njihovo poštovanje. Grubost i krajnje odsustvo humanosti predstavljaju i dalje dominantan princip. U ovo vreme ideje pozitivne prevencije, svrsishodnosti i humanosti u kažnjavanju apso-

lutno nisu bile u znatnijoj meri zastupljene. I vlast i „pošteni“ građani gledali su na zatvorenike (i delinkvente generalno) kao na neku vrstu taloga društva. Takvi ljudi nisu ni zasluživali bolje. Shvatanje da svaki čovek ima svoju ciglu u zatvoru i da svako tamo može da završi, jer život je sve samo nije predvidiv, te da u zatvor idu ljudi, a ne čudovišta, koji zaslužuju tretman dostojan čoveka, nije bilo rašireno (a nije ni danas u XXI veku).

Može se reći da penitensijarna praksa predstavlja samo odraz vrednosti i shvatanja određenog društva. Dok se odnos prema suštini kazne, čoveku i njegovoj dobrobiti, pravdi i slobodi nije promenio, ni kazna zatvora nije mogla da evoluiru (Radoman, 2016). To je takođe vreme velikih društvenih promena (Francuska buržoaska revolucija i Američki rat za nezavisnost), promena u filozofiji (uticaj epohe prosvetiteljstva), tektonskih promena u nauci (pojava pozitivizma) pa i pravu (nagli razvoj prirodnopravnih strujanja i ideja o neotuđivim pravima čoveka). Sa navedenim promenama dolazi i do reforme zatvaranja i njegovog prevođenja u kaznu lišenja slobode u savremenom smislu te reči, kao i do pojave savremenih zatvora.

U narednom poglavlju prvo će biti obrađena osnovna teorijska i filozofska shvatanja koja su udarila pečat velikoj reformi, ili je možda bolje reći rađanju zatvora, bez kojih se sama evolucija ideje zatvaranja ne može pravilno razumeti.

2.2. Idejna revolucija

Nastanak kazne zatvora ne može se posmatrati izolovano od velikih promena u nauci i filozofiji onog vremena. Ono što je opšti pečat ovog razdoblja jeste raskid sa verskim misticizmom, konzervativizmom i fundamentalizmom uz sveopšte jačanje racionalizma kao dominirajućeg i podrazumevanog principa u nauci sve do danas.

Teoretičari, ali i društvo u celini, problematici kriminaliteta i njegovog suzbijanja počinju da pristupaju na jedan suštinski drugačiji način. Kažnjavanje se više ne posmatra isključivo kao okajanje greha, zadovoljenje božje pravde, izražavanje pravednosti ili kao odbrana suverenog veličanstva, već kao praksa koja treba da bude korisna, to jest praktična (Konstantiović-Vilić, Ristanović-Nikolić, & Kostić, 2010).

2.2.1. Revolucija opštih ideja

U razdoblju od XVI do XVIII veka, zajedno sa razvojem prirodnopravnih teorija prava, razvijaju se mnogobrojne teorije društvenog ugovora. Ono što je svima njima zajedničko jeste upravo jačanje racionalizma u shvatanjima društva i države. Država i sve njene ustanove ne objašnjavaju se više pomoću verskih i teorija baziranih na tradiciji, već se njima sve više pristupa objektivno, a često i vrednosno neutralno. Suština novih shvatanja jeste u tome da država nastaje na osnovu sporazuma, direktnog ili prečutnog, članova društva. Ona predstavlja kvalitativno drugačiju zajednicu, koja kao takva može da obezbedi sigurnost i prosperitet na znatno višem nivou od predrđavnih formacija. Radi ostvarenja tog cilja, na državu se prenose određena ovlašćenja, odnosno njeni pripadnici se odriču dela svojih prava. Državljeni – građani – članovi nešto dobijaju, a nešto gube. Cena reda i sigurnosti poretka jeste odsustvo potpune slobode, odnosno obaveza ponašanja na određen način. Nepoštovanje te obaveze povlači sankcije.

Ovo je, naravno, uprošćeno predstavljanje teorija društvenog ugovora i ono je načinjeno kako bi se uvidela kvalitativna promena percepcije društva i države. Oni se više ne posmatraju kao bogom dane tvorevine kojima upravljaju savršeni i blagosloveni vladari koje je odredilo providenje i kojima svi duguju bezrezervnu poslušnost. Država više nije mistična tvorevina, već ustanova koju su stvorili ljudi zarad ostvarivanja određenih ciljeva, zbog opstanka, ali i napretka. Država nema svoja večna prava, već njeni pripadnici – građani. Oni imaju prava i slobode kojih se odriču delimično i sa određenim ciljem, a sve kako bi jedna takva zajednička tvorevina mogla da funkcioniše. Ovo je takođe i vreme opšteg smanjenja sklonosti ka nasilju (samim tim i surovim telesnim kaznama), vreme kada dolazi do svojevrstne pacifikacije običaja i svakodnevice (Mišambled, 2015).

Formira se novo merilo ocene sveukupne stvarnosti, pa samim tim i svih pojava u njoj, a to je upravo korisnost, tj. svrsishodnost. Ovo je očekivano jer je upravo ovo period prosvetiteljstva na koji se nastavlja epoha pozitivizma u nauci (fra. *positivism*, ono što proizlazi iz iskustva, lat. *positivus* ono što jeste, što postoji, pozitivno pravo – važeće pravo, nasuprot istorijskom ili prirodnom pravu). Društvene i prirodne po-

jave posmatraju se empirijski, egzaktno. Teži se utvrđivanju objektivnih uslova neke pojave i faktora njene dinamike, a sve to kako bi se one mogle usmeravati ili suzbijati.

Sve će ovo dovesti do brojnih promena u evropskim društvima i, u krajnjoj meri, do nastanka industrijskih država zasnovanih na principima racionalnosti uz garantovanje privatne svojine i postepenu sekularizaciju sveopšteg društvenog života.

2.2.2. Klasična škola prava

Isti pristup se javlja i u krivičnom pravu. Pripadnici klasične škole prava započinju prvo ozbiljno, sistemsko proučavanje načina i postupaka sprečavanja i suzbijanja kriminala (Jovašević & Kostić, 2012). Teoretičari ove škole prvi put na jedan pravnički, formalno ispravan način definišu niz opštih pravnih pojmova u krivičnom pravu. Sve navedeno, zajedno sa novopostavljenim zahtevima u ovoj oblasti (pre svega zahtev za doslednim načelom zakonitosti), dovodi do rađanja novog pristupa kaznama i kažnjavanju i do formiranja kazne lišenja slobode u savremenom smislu te reči. U isto vreme, dolazi i do pojave penologije kao nauke o kaznama i kriminologije kao nauke o kriminalitetu.

S obzirom na temu ovoga rada, na ovom mestu neće detaljno biti obrađena shvatanja i principi ove škole. Biće reči samo o osnovnim idejama koje je formulisao još Čezare Bekarija 1763. godine u svom čuvenom traktatu „O zločinima i kaznama“ (Bekarija, 1984). Ove ideje izvršiće ogroman uticaj na nauku i praksu krivičnog prava u celini.

Bekarijine ideje mogu se prikazati kroz tri osnovna zahteva (Pradel, 2008):

1. Strogi legalitet u krivičnom pravu,
2. Svođenje broja inkriminacija na razumnu meru,
3. Utilitarnost kazni.

Zahtev za uvođenjem danas nespornog strogog legaliteta u krivično pravo potiče upravo od Bekarije. On je prvi koji je definisao jedno potpuno načelo zakonitosti u ovoj oblasti prava. Ono se ne odnosi samo na pitanje krivičnih dela i kazni (lat. *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege*), već i na procedure otkrivanja i presuđivanja za krivična dela, kao i na izvršenje izrečenih kazni. Načelo zakonitosti zahvata ne samo krivično materijalno pravo već i krivično procesno i kazneno izvršno. Rađa se ideja da se ovlašćenja sudija, tužilaca, policajaca i islednika, kao i čuvara u zatvorima moraju unapred precizno i jasno definisati. Bekarija je u ovom zahtevu išao toliko daleko da se zalagao za apsolutno određene kazne, gde bi sudija bio samo automat za mehaničku primenu prava. Bez mogućnosti za tumačenje i kreativnost, ne može biti ni zloupotreba. Uvidevši svu arbitrarnost i zloupotrebu do kojih je dolazilo u njegovo vreme, smatrao je da samo potpunim isključivanjem slobodnog delovanja navedenih subjekata teško stanje može biti prevaziđeno.

Drugi zahtev na neki način predstavlja most ili spregu između prvog i trećeg. Ukoliko postoji bezbroj pravila, ukoliko su rasuta po različitim ne toliko dostupnim zakonicima, uredbama, naredbama, odlukama i drugim pisanim ili nepisanim aktima, kako se od običnih građana (u ono vreme izvesno nepismenih i u potpunosti neobrazovanih) može očekivati da ih saznaju i poštuju? Kada se zapovest ne može saznati, kako se ona može poštovati? Ako se nije ni moglo očekivati da neko pravilo može da se ispoštuje jer nije ni poznato, koje je opravdanje kažnjavanja njegovog kršenja? Kako bi zabrane mogle da budu efikasne i svrsishodne, moraju biti dostupne, a samim tim i umerene u broju.

Treći zahtev je za nas najznačajniji. Bekarija predstavlja autora koji zahteva jedan odsečan prelazak sa filozofije retributivizma na ideje konsekvencijalizma u kaznenom pravu uopšte. Kazna, po njegovom mišljenju, mora nečemu da služi. I to ne nekom apstraktnom, dalekom cilju, već praktičnom i ovozemaljskom. „Kazne imaju za cilj samo da spreče krivca da i dalje šteti društvu i da odvrate druge od vršenja zločina“ (Pradel, 2008, str. 27). Negativna specijalna i generalna prevencija treba da budu ishodište i utoka kažnjavanja i kazni, njihovo jedino opravdanje i kriterijum procene. Iz navedenog zahteva proizlazi niz drugih koji će u svojoj krajnosti upravo dovesti do pojave savremenih zatvora.

Sve kazne kojima je primaran cilj da nanese bol, da izazovu patnju, muke, sablazan, gađenje ili neku sličnu muku, apsolutno su beskorisne i štetne. Bekarija je načelno protiv smrtne kazne i telesnog kažnjavanja, dok se zalaže za pojačanu primenu novčane kazne, kazne prinudnog rada i kazne zatvora. Samo te kazne mogu da ostvare navedeni cilj. Mučenja, sakaćenja i slična zlostavljanja ne služe ničemu osim uništenju čoveka, a to se nije pokazalo kao put kojim se navedeni cilj može ostvariti.

Bekarija još zahteva i uvođenje jednakosti u kažnjavanje. Kazna mora biti jednaka za sve, kako za bogate, tako i za siromašne, za moćne podjednako kao i za slabe. Ovaj princip dugo neće biti u potpunosti prihvaćen, ali i danas kada formalno jeste ispoštovan, u praksi ne daje uvek jednake rezultate. Različit tretman onih koji to ne zaslužuju (protekcija i nepotizam), nije redak. Sa druge strane, ukoliko je za neko ponašanje predviđena ili se primarno primenjuje novčana kazna, dok sprečavanje lica u vršenju krivičnih dela ne postoji ili je neefikasno, tada je takvo ponašanje zabranjeno pre svega siromašnima.

Poslednje što ćemo ovde još pomenuti jeste shvatanje da je izvesnost primene kazne nemerljivo efikasnije po prevenciju od brutalnosti njenog izvršenja. Rečeno savremenom pravnom terminologijom: izvesnost primene pravne norme znatno intenzivnije utiče na potencijalne učinioce krivičnih dela u smislu odvratanja (prevencije) od visine zaprećene kazne. Da je obratno tačno, u starom i srednjem veku ne bi ni bilo kriminala s obzirom da se za krađu sekla ruka, za uvredu sekao nos, dok se za napad na lik veličanstva nabijalo na kolac, mučilo i teško sakatilo. Fuko u svom delu „Nadzirati i kažnjavati“ opisuje veoma detaljno sve muke kroz koje prolazi Damjen kao neuspešni atentator na francuskog kralja Luja XV. Ritual mučenja, čerečenja, sečenja delova tela, zasecanja, pa onda brige o ranama kako ne bi došlo do prerane smrti, čupanja kože, vađenja očiju i čupanja udova, izvršen je javno u velikom ceremonijalu pred velikim brojem okupljenih građana. Opisan proces je trajao više dana.

Svi navedeni zahtevi uticaće na brojne teoretičare, filozofe, ali i praktičare, kako pravne tako i drugih orijentacija, da postepeno reformišu celokupno krivično pravo, što će dovesti i do nastanka savremenih zatvora.

Najvažniji predstavnik nove orijentacije kada govorimo o kaznama i kažnjavanju, konkretno reformi ustanova zatvaranja, jeste engleski filozof i teoretičar Džeremi Bentam (1748–1832). Kao savremenik Kanta, Hauarda, Bekarije i mnogih drugih velikana ovog prelomnog vremena, on je bio neposredno upućen kako u sve probleme onovremenog društva, tako i u nova strujanja i nove ideje koje je u velikoj meri i oblikovao.

2.2.3. Panoptikon

Potpuno novi pristup lišenju slobode kao obliku kažnjavanja Bentam je izneo u svom delu „Panoptikon“ (1787). Iako ideja panoptikona nikada nije primenjena u svom čistom obliku, Bentamovo shvatanje izgleda i funkcije zatvora izvršiće ogroman uticaj kako na teoretičare, tako i da nosioce javnih vlasti tokom narednog veka.

Bentam je težio da osmisli takvu ustanovu lišenja slobode koja će dovesti do eliminisanja korupcije, proizvoljnosti, zavera, epidemija i bolesti (Bentam, 2014). Interesantan je navod Bentama da je Prva engleska flota tokom Američkog rata za nezavisnost izgubila preko 2000 ljudi od bolesti, do koje je došlo usled kontakta sa otpuštenim zatvorenikom iz jednog londonskog zatvora. Više ljudi je odnela bolest od pomorskih bitki i samog rata na moru.

Kako bi to postigao, on je osmislio niz arhitektonskih i drugih rešenja na kojima zatvor treba da počiva. Polazna osnova svega jeste ideja konstantnog, sveprisutnog, svevidećeg nadzora.

Zatvor treba da bude kružnog oblika. Zgrada ne sme da bude previše velika. Njen obim bi trebalo da bude približno 30 metara. Sa dva sprata i ćelijama od oko 4,5 m² (oko 2,5m x 1,8m) raspoređenih ukrug. Ovako zamišljen zatvor mogao bi da čuva oko 96 zatvorenika. Ukoliko bi se povećao broj spratova, u jednoj ustanovi moglo bi da boravi i do približno 300 štićenika. Zgrada bi trebalo da ima oblik svojevrsnog kruga sa praznim centrom. Dok bi po obodu zgrade bile ćelije, u sredini bi stajao nadzorni toranj, a između njih prazan prostor.

Bentam je smatrao da ovakav dizajn može da se primeni, pored zatvora, i na ludnice, bolnice, ali i škole i fabrike, to jest na sva ona mesta kod kojih postoji potreba za konstantnim nadzorom i kontrolom. Iz

ovih zamisli, s vremenom će se pod uticajem Fukoa razviti ideja panoptizma kao novog mehanizma sveopšte kontrole i nadzora savremene države nad njenim građanima.

Svaki zatvorenik bi imao sopstvenu ćeliju. Ona bi bila tako postavljena da je od susednih ćelija odvojena bočnim zidovima. To bi sprečilo komunikaciju između zatvorenika, a samim tim i kriminalnu infekciju, kao i dogovaranje i planiranje ne samo bega već i nereda. Na spoljašnjem zidu bi trebalo da stoji veliki prozor kroz koji bi u ćeliju, pored svežeg i čistog vazduha, ulazila i svetlost. Unutrašnji zid bi imao otvore sa rešetkama. Ovakav dizajn treba da omogući nadzorniku koji stoji u centralnoj kuli (koja je zamračena kako bi zatvorenici bilo onemogućeno da vide da li je i kada je nadzornik prisutan i kada ih nadgleda), da sa lakoćom, samostalno i sa velikom sigurnošću može da kontroliše veliki broj zatvorenika. Svaki zatvorenik bi sam boravio u čistoj ćeliji, sa dovoljnom količinom vode, hrane, po mogućstvu i sa sopstvenim toaletom. Navedeno ne podrazumeva nikakav luksuz, već minimalne i dovoljne uslove koji su potrebni da ne bi došlo do narušavanja zdravlja zatvorenika. Život zatvorenika, u krajnjoj meri, koliko god bio „pristojan“, ne sme biti bolji od života prosečnog čoveka na slobodi (Rusche & Kirchheimer, 1994). Sve ovo treba da eliminiše zaraze, bolesti, a samim tim i teške uslove i veliku smrtnost u zatvorima. Ali šta se svime ovim želi postići?

Panoptikon podrazumeva tehnologiju moći koja pomoću nadziranja i kontrole većine od strane manjine, uz pomoć discipline, treba da reši problem kriminaliteta. Nasilje, mučenje, bedni uslovi boravka i besmisleno nasilje nisu doneli društvu ništa dobro. Na mesto takvih ustanova, koje su predstavljale pakao na zemlji i rasadnike zaraze, dolaze ustanove apsolutne kontrole.

Svaki zatvorenik je u potpunosti nadziran i kontrolisan. Svaki njegov pokret, svaki njegov čin, vidljiv je. Nije potrebno primeniti nikakvu prinudu, ni silu, pa ni pretnju. Činjenica da zatvorenici znaju da su pod nadzorom svakog trenutka, odnosno da postoji realna mogućnost da budu nadzirani svake sekunde, dovoljan je mehanizam kontrole. Već je rečeno da je izvesnost drastično efikasniji princip od brutalnosti.

Na taj način je obezbeđeno efikasno čuvanje zatvorenika. Oni su pod nadzorom i ne mogu ni sebi ni drugima da naškode. Međutim,

to nije krajnji cilj, već samo početna faza. Totalna kontrola kroz stalni nadzor samo je nužan preduslov kako bi se preduzele naredne mere. Zatvor nije hotel u koji su zatvorenici poslani na odmor. Kada se uspostavi kontrola, prelazi se na rad. Zatvorenici su dužni da u okviru ustanove tokom celog dana rade. To ne smeju biti poslovi koji podrazumevaju faktičko mučenje ili besmislene poslove. To moraju biti aktivnosti koje donose profit ustanovi, a zatvoreniku, sa druge strane, omogućavaju da razvija ili formira svoje radne sposobnosti.

Iz ovakvog krajnje pojednostavljenog predstavljanja ideja Bentama i panoptikona može se uočiti nekoliko osnovnih zamisli koje su kao takve bile u potpunosti revolucionarne i koje će poslužiti kao ideje vodilje u reformama do kojih će doći u narednom veku:

1. Uslovi u zatvoru ne smeju da budu takvi da predstavljaju mučenje i faktičku smrtnu kaznu.
2. Ustanova mora biti tako organizovana da je moguć konstantan i potpun nadzor svih aktivnosti zatvorenika, 24 časa dnevno, sedam dana u nedelji.
3. Zatvorenici moraju da rade, kako iz razloga što će na taj način ustanova da se izdržava i da bude ekonomična, tako i da ne bi došlo do propadanja ličnosti zatvorenika, a samim tim i onemogućavanja njihove reintegracije u društvo.
4. Zatvorenici moraju biti odvojeni jedni od drugih, kako radi sprečavanja kriminalne infekcije, tako i radi očuvanja reda u zatvoru.

Od takve kazne zatvora društvo ima korist ne samo zato što u njih zatvara kriminalce već i zato što te ustanove više nisu rasadnici bolesti, nemorala i kriminala. Korist po zatvorenike bila bi više nego očigledna. Ovakav zatvor omogućava uvođenje kazne lišenja slobode kao osnovne kazne koja treba da zameni telesne, ali i smrtne kazne koje će tokom XIX veka postepeno nestajati iz pravnih sistema evropskih država.

Nekoliko zatvora je izgrađeno pod neposrednim uticajem Bentamovog panoptikona (Bentam, 2014, str. 117) i to pre svega: Puni u

Indiji (1818), Milbenk u Londonu (1830), Rond haus zatvor u Australiji (1830), ali i mnogi drugi.

Glavni nedostatak ovakvog pristupa jeste što je zatvorenik posmatran kao objekat, kao pasivno lice na koje se primenjuju određene mere i koje ih usvaja po očekivanom automatizmu, odnosno na planiran način. Pokazaće se kao nesporno da zatvorenici nisu nimalo pasivni, štaviše da se veoma aktivno suprotstavljaju svim oblicima intervencije u zatvoru, što će za posledicu imati dalju promenu pristupa kazni lišenja slobode u XX i XXI veku.

2.3. Pojava savremenih zatvora

Razvoj u nauci i filozofiji, novi senzibiliteti, jačanje ideje o prirodnim i uopšte ljudskim pravima, svojevrsna opšta humanizacija, kao i jačanje ideja utilitarizma i racionalizma uopšte, dovešće u XIX veku do prvih velikih reformi u praksi izvršenja kazne lišenja slobode.

Prvi pravno regulisani sistem izvršenja kazne zatvora jeste ćeljski sistem, još nazvan pensilvanijski ili filadelfijski (Radoman, 2016), nastao u Sjedinjenim Američkim Državama početkom XIX veka. On je podrazumevao strogo odvajanje zatvorenika u ćelije bez ikakve mogućnosti komunikacije sa drugim zatvorenicima. Potpuna osama kako bi se sprečila kriminalna infekcija, te kako bi zatvorenici bili sami sa sobom i svojim mislima, što treba da im pomogne da razumeju i prevaziđu svoje „grehe“ zbog kojih su i završili u zatvoru.

Posle njega se na istorijskoj sceni javlja tzv. oberski sistem nastao takođe u SAD. I on je podrazumevao strogo osamljivanje zatvorenika, ali je ipak u određenoj meri dozvoljavao rad i makar vizuelnu komunikaciju sa drugim zatvorenicima.

Krajem XIX veka javlja se progresivni sistem zatvora. Prethodni sistemi i strogo osamljivanje zatvorenika, koje se pokazalo kako potpuno suprotno ljudskoj prirodi, zamenjeni su novim pristupom. Sistem progresivnog zatvora podrazumeva veru u samog zatvorenika. Kazna zatvora je podeljena na određene faze. Da bi zatvorenik izdržao svoju kaznu, potrebno je da prođe kroz sve faze. A on sam je mogao da doprinese kraćem trajanju pojedinih faza, to jest kraćoj kazni zatvora. Ukoliko se zatvorenik ponašao disciplinovao, ukoliko je valjano radio,

poštovao red u zatvoru, učio zanat, ispunjavao radnu ili neku drugu normu, odnosno ukoliko bi se u zatvoru valjano vladao, brže bi prelazio u narednu fazu. I tako sve do krajnje faze koja podrazumeva izlazak iz zatvora. Što se zatvorenik valjanije ponaša, to će mu kazna kraće trajati.

Sistem progresivnog zatvora (u svojim mnogobrojnim varijantama) ostao je glavni sistem izvršenja kazne zatvora do danas. Jedino što se na njega nadovezuje jeste naglašena ideja klasifikacije u savremenim penitensijarnim sistemima. Kako bi se ciljevi kazne ispunili, treba što doslednije sprovesti klasifikaciju osuđenika. Učinioci lakših krivičnih dela, kao i primarni učinioci, ne treba da izdržavaju kaznu zajedno za povratnicima i učiniocima težih krivičnih dela. Žene moraju biti odvojene od muškaraca, deca od odraslih, stariji od mlađih, bolesni od zdravih i tako dalje. Sam stepen klasifikacije zavisi pre svega od ekonomskih mogućnosti konkretnih društava.

Kazna lišenja slobode i ustanova zatvora u Srbiji nastaju relativno kasno (Mirković, 2013). Pre Prvog srpskog ustanka kazna lišenja slobode kao takva nije postojala. U vremenu ustaničke Srbije počela je da se javlja sporadično, pre svega kao sredstvo za obezbeđivanje prisustva radi izvršenja neke druge kazne ili mere. Tek od sredine XIX veka i ukidanja telesnih kazni, kao i od pojave prvih zatvora u pravom smislu te reči i usvajanja prvog srpskog krivičnog zakonika iz 1860. godine, može se pratiti razvoj penitensijarne prakse u Srbiji.

3. ZAKLJUČAK

Ukoliko je ideja kažnjavanja kao takva stara koliko i samo društvo, ona nije statična, to jest jednom data i nepromenljiva. Što su dominantne vrednosti i iz njih izvedene prakse različitije, to će i praksa kažnjavanja biti drugačija.

Celokupna istorija kažnjavanja može se grubo podeliti na dva velika perioda. Period privatne reakcije je kao takav duže trajao, budući da on podrazumeva period od pojave prvih predrđavnih formacija do nastanka prvih organizovanih država starog veka. Do smene nije došlo svuda i naprasno. Veliki broj ljudskih zajednica ostao je na plemenskom

nivou organizacije još dugo posle nastanka prvih država. Čak i danas znatan broj ljudske populacije i dalje živi u predrđavnim, plemenskim formacijama. Dok je za period privatne reakcije karakteristično odsustvo sistematičnosti, odnosno organizovanog kažnjavanja i veliki uticaj običaja, za period državne reakcije u znatnoj meri važi suprotno. Sa nastankom i jačanjem države, specijalizovani organi pod kontrolom vladara preuzimaju sve poluge normiranja i kažnjavanja ne više toliko zasnovanih na običajima, koliko na potrebama samog društva, ali i onih koji ga predstavljaju, odnosno koji njime rukovode.

Ni period državne reakcije nije jedinstven. U okviru njega može se uočiti više faza. To su, pre svega, faza zastrašivanja i ispaštanja kojoj, grubo rečeno, odgovara retributivistički pogled na kazne i kažnjavanje. I faza humanizacije i individualizacije koju prati promena svesti ka konsekvencijalizmu, konkretnije utilitarizmu i utilitarnoj kaznenoj praksi.

Dok su život čoveka i njegovo zdravlje bili nisko postavljeni na lestvici vrednosti, kaznena praksa nije mogla biti drugačija do surova. Tek sa velikim promenama u nauci i filozofiji, a shodno tome i širim društvenim tokovima s kraja XVIII i početka XIX veka, dolazi do razvoja jednog kvalitativno drugačijeg pojmljenja čoveka, države i njihovog međusobnog odnosa.

Sa jačanjem pozitivizma u nauci i filozofiji uopšte, dolazi do demistifikacije učinilaca krivičnih dela. Sve navedeno, zajedno sa novim zahtevima koji proizlaze iz francuske i američke revolucije, dovodi prvo do teorijskih, a zatim i do korenitih reformi same prakse kažnjavanja i pojave kazne lišenja slobode i zatvora u savremenom smislu te reči.

Velikim delom svoje istorije, kazneni sistem se nije mnogo i drastično menjao, dok je u poslednja dva veka doživeo suštinske promene do kojih je došlo usled potpuno promenjene percepcije o suštini i svrsi kazne.

LITERATURA

- Avramović, S., & Stanimirović, V. (2016). *Uporedna pravna tradicija*, Beograd, Pravni fakultet u Beogradu.
- Bentam, Dž. (2014). *Panoptikon*, Novi Sad, Mediterran Publishing d.o.o.
- Bosworth, M. (2005). *Encyclopedia of prisons & correctional facilities*, California, Sage Publications.
- Bošković, M. (2012). *Socijalna patologija*, Novi Sad, Unija fakulteta jugoistočne Evrope.
- Burlingame, J. (ed.) (2012). *Controversy – prisons*, New York, Marshall Cavendish Benchmark.
- Čezare, B. (1984). *O zločinima i kaznama*, Split, Logosova sveučilišna naklada.
- Fuko, M. (1997). *Nadzirati i kažnjavati – nastanak zatvora*, Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci.
- Hauard, Dž. (2015). *Stanje u zatvorima*, Beograd, Pravni fakultet u Beogradu.
- Jovašević, D., & Kostić. M. (2012). *Politika suzbijanja kriminaliteta*, Niš, Pravni fakultet u Nišu.
- Konstantiović-Vilić S., Ristanović-Nikolić, V., & Kostić M. (2010). *Kriminologija*, Beograd, Prometej.
- Lakobrija, N. (2020). Zločin i kazna – Evropa i Srbija XIX veka, *Civitas*, 1, 136–157.
- Marjanović, M., & Markov, S. (2011). *Osnovi sociologije*, Novi Sad, Prirodno-matematički fakultet Novi Sad.
- Mirković, Z. (2013). Kazna lišenja slobode u Srbiji 1804–1860. godine, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, vol. 48, br. 1, 155–170.
- Mišambled, R. (2015). *Istorija nasilja – od kraja srednjeg veka do danas*, Novi Sad, Akademska knjiga.
- Nikolić, Z., & Kron L. (2011). *Totalne ustanove i deprivacija – knjiga o čoveku u nevolji*, Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Pradel, . (2008). *Istorija krivičnih doktrina*, Beograd, Pravni fakultet u Beogradu.
- Radoman, M. (2016). *Penologija i kazneno izvršno pravo*, Beograd, Udruženje pravnika Srbije.
- Roth, P. M. (2006). *Prison and prison systems – a global encyclopedia*, Westport – London, Greenwood Press.
- Rusche, G., & Kirchheimer, O. (1994). *Kazna i društvena struktura*, Novi Sad, Viso Mundi.
- Stevanović, Z. (2012). *Zatvorski sistemi u svetu*, Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.